

ГОДИШНИНИ

Пантелей Зарев

Рядко се случва една година да събере в себе си възпоминанието за всеобщото дело на историята. А ето навършват се 1300 години от съществуването на българската държава и на българската единна народност, 90 години от основаването на работническата марксистическа партия, 25 години от Априлския пленум — все забележителни събития, които ни настройват към размисъл, към самосъзерцание като съучастници и приемници на делата на историята.

Днес изглежда почти чудо реално станалото преди 13 века. В пределите на една вековно силна империя, пестра и многоцветна, могъща не само с армията си, а и духовно, със самочувствието си, се създаде и укрепи българска държава с обединяването на две народностни групи: прабългарската и славянската. И не само се създаде и укрепи, но започна и живот вътрешноединен, сплоти се в организирана общност, носе своя особена посока. Българската държава и народност започна наистина онова, което можем да наречем световна история, противеща в региона на Източна Европа.

Старата Византия, споена от много климати и от много народи, още не бе изчерпала себе си, когато в съседство с нея се установи един *особен* народ и *особеното* тъкмо стана негова съдба, негов влог в универсума на световната история. Новият народ, обединил прабългари и славяни, изтръгна и едните, и другите от предишната им съдба, от заплахата на асимилирането, за което бе така и силна, и годна Византия. Този народ с мощта си — в началото военна, а след това и духовна — застана издръжливо срещу коварството на голямата стара империя, срещу духовната ѝ сила, срещу опитността ѝ да покорява — за да изяви в собствената си история *особеното*, което носи в себе си. Той създаде собствена книжнина и макар и да заимствуваше от Византия, за него тя бе един отминал свят, защото, осъзнал собствената си сила, поддържаше самотнитата си индивидуалност, своята неповторима задача в универсума на тогавашния свят. Това бе именно смисълът на дързостта да се създаде славянска писменост, след това книжнина, след това да се поеме мисията и други славянски маси да тръгнат по новия и самостоятелен път. Като птици ята отиваха на север и на запад книги, писани на славянско четмо, за да възвестят как българският, единен вече славянобългарски народ се е изтръгнал от небитието си, от смътната материя на предишното си съществуване, за да даде на света нови и всевалидни за времето духовни стойности.

Ето това бе *особеното*, онова особено, което занаят пред все още се проявява като българска съдба, като българска история. В себе си това особено включва и временното, и надвременното, и крайното, и безкрайното, и добродетелта на война, и добродетелта на мислителя и мъдреца.

Разбира се, в драмата на нашия народ още в началото е посято семето и на трагичната ни съдба. Това е било неизбежно при този кръстопът на източните и западните ветрове, при съседството ни с три континента. Той съжителствувал в историята си с една разпадаща се империя, която му е влияела, която все се е домогвала до неговото поробване и асимилация, давала му е с просветата и отровната книжнина на християнския мистицизъм. И го е отслабвала с него: да си припомним времето на цар Петър, немощния наследник на одързостения да завладее универсума, да покори Византия цар Симеон. Златният век на Симеон и мистично-тъмното време на Петър рязко си контрастират и в това е една от драмите на нашата история, заредена с трагизъм.

А после: Второто българско царство, върховете на Търновската школа, след върховете на Преславската и Охридската, и пак падение, ново робство, наложено от духовно по-назадничава народност, не само фанатично войниственa, а и фанатично настроена към унищожаване на материалното и най-вече духовно ценностното.

След едно високо съзнание-за държавна общност, създавано от Симеон, а по-късно от Асеневци, от Калоян идва времето на историческата неразличност. Народът се разпръсва и остава в неопределеността на своето местно съществуване. Той няма отношение към големия исторически живот: той е вече извън неговия универсум. Той е свит в тесните предели на своето селище, подчинен е на чужда йерархия, страда в себе си, принуден да забравя силата на миналото си, имаща само някакво далечно и символично значение. В условията на това многовековно „летаргично“ съществуване и страданието е било самосъзнание, а още повече всяка вест за българското, запазена по манастирите, всеки подвиг на юнак-хайдутин, създал си легендарно име в своя край, за да поддържа с това тъкмо свое местно име идеята за общност, за различността от потисника и някакво смътно възпоминание за загубеното.

Българската история е била трагична през XIV и XV в. не само с поробването на народа, а и с всеобщото унищожаване на неговата тогавашна интелигенция, на феодалната класа, на онези среди, които все пак най-силно са носили българско съзнание, които биха могли поне символично да обозначават българското. Народът, обезграмотен, е бил оставен сам на себе си, на опората си в своите вярвания, и езически, и християнски, поддържани едва от едно бедно и средно духовенство, пръснато по манастирите, укривано от масите по селата.

Започва другото чудо: чудото на фолклорното ни самоосъществяване. Християнското богослужение, поддържащо духа, се обединява с фантазното, с моралното, с обичайното и необичайното в живота на народа. Той няма обща представа за история, но има представа за себе си, не чувствава обединяващата го принадлежност към своя държава, но се обединява с мечтите и тежестите си, с песните си, с хвърковатите си герои. Онова единство, което би му дала държавната организация, му го дава множествеността на неговата песен и мисъл, разпространявана на север и юг, на запад и изток, запазила климата и словесния колорит на местното, говора на региона и потиснатото, на подчертано чувство за българска универсалност, за противопоставяне свое на чуждото, за своя вяра в себе си и в своята народна множественост.

Ето това е ставало постепенно, в мъчителното протичане на векове, при загубеното цяло, което е поддържала частта, отделната зона, географското място; разпадало се, и то на отделни, самобитно затворени в себе си селища. Все пак голямото цяло е съществувало: народът, неговата духовна сила, неговата множественост.

Да загубиш връзката с миналото, да не правиш история и все пак да съхраниш себе си за историята — това е не само трагична, а и *величава* съдба. Огромен исторически материал за себе си ни е оставил нашият народ в своите песни.

Без да има вече книжнина, а още по-малко литература, той говори и твори, оглежда себе си в песните си, съхранява нравите си чрез тях, изгражда характера и личността на отделния човек, който и се губи в общността, и се откроява в нея: като самоподдържаща се личност, като левент, възпян от жените, като мъченик и герой на рода. И едновременно с него е възняна и самата жена — за да се утвърди любовта, за да се възнесе нависоко красотата.

Непогубен някога от нравите и културата на Византия, този народ не попада под влиянието и на източния мироглед на ислямизма. Той е деятелен и трезв, той е близо до земята и природата и природата влиза в неговото светосъзрение цялостно. Тя подхранва сетивата му, наблюдателността и чувството му за промяна, мъдростта му и най-вече лирично-епическата и драматическата стихия на неговата песен, органично сплетена със светогледа му. Необятната и неизчерпаема поетическа материя на българския фолклор идва тъкмо от близостта с природата, осъзнавана във всичките разнообразни форми на нейното битие.

Ще дойде време, когато и революционно-прогресивната и модерната ни, „европеизирана“ вече литература ще черпят не само мотиви, не само нравствена мощ от не книжовното устно творчество, а и образи, поетическа материя, която все ще ни държи в самобитността на нашата народност и на нашето, българското поетическо мислене. Така ще е при Петко Славейков и Константин Миладинов, при Ботев, Пенчо Славейков и Яворов, и макар и съвсем частично, дори и при Дебелянов.

Но заговорих за новото време и се очертава проблемът пак за *особеността на нашата история*, за *особеността на народа*, който я е творил, за *особеността на времето*, което е изживяно. В Българското възраждане се открояват две характерни черти: *патриотизмът* и *демократизмът*. *Патриотизмът* искреше от пробуденото и обединяващо се вече национално-народностно съзнание. Паисий върна погледа далеко назад, в мрака, покрил историята ни, той посочи велики дела, подвизи, преславни събития, за да извика порива към съвременното патриотично въздушевление: „Защо се срамиш да се наричаш българин?“ Тази чиста народна струна — патриотизмът — звучи през цялото ни Възраждане, обогатявана не само от патриотични възпоминания, както при Паисий, а и от съвременни дела. Патриотизмът като съзнание и самосъзнание бе вече *действие* в историята. Действие, което не бе мълчаливо, което се изяви в делата и поведението вече на толкова велики представители на тази съдбоносна епоха. *Демократизмът* извираше от традициите на нашия народ, от онези негови организации, селищни общини, които решаваха всички въпроси: икономически, образователни и т. н. и за които говори и Ботев. Но този „народен демократизъм“ бе обвеян и от нещо друго: от прогресивните, просвещенски идеи на епохата, а по-късно и от нейните революционни идеи. Това бе вече историята в движение, и то твърде силно. Уважението към „учеността“ бе вече недостатъчно, както недостатъчна ще е даже и черковната независимост. Много вътрешни сили се таяха в Българското възраждане и се разгръщаха последователно. Стигна се до онази върхова точка, когато идеалът за свобода — национална и човешка — стана идеал за свобода — всечовешка. Възраждането събуди интереса към личността, към същността на човека „сам по себе си“. Ако християнският идеал го държеше в общността на вярата, то тенденциите на новото време подкопаваха тази отмираща общност. Човекът е творение не само на божественото, изразявано чрез страданието на сина господен, чрез страданието на грешника в ада и т. н., той е творение и на самия себе си, на условията в живота, на общността, в която е народът. Когато Софроний е преписвал Паисиевата „история“, за него вече е било необходимо да излезе от безкрайността на бога и да навлезе в крайността на реалното човешко битие, да се осъзнае като българин, което вече е означавало и като личност на едно ново, идващо време.

Индивидуалното самосъзнание се развива и у човека на 40-те и 50-те години със сантименталните пътеписи и лирични копнения на Найден Геров, с еротичната поезия на Славейков, както и с другото във времето: с гражданското начало и у Петко Славейков, и у неговите велики съвременници и по-късни дейци на епохата. След най-началното възродително просвещение идва вълната на черковната борба, а след това — и на революцията „народна“. Създават се различните центрове за патриотична дейност: Букурещ, Цариград, Одеса, създават се и веднага се раздвояват тези центрове тъкмо поради разликата в патриотизма и демократизма. Кой за кого е — отговор на този въпрос търси всеки в „общопатриотичното“ и най-верния отговор дава организацията на революцията — в борбата ѝ с различните възрожденски разслоения извън нея. Натрупва се огромен идейно-духовен материал, който и сега храни умовете и сърцата — и с родолюбиво въодушевление, и с критична оценка за различните стойности на „българското“.

И още едно крупно явление: фолклорът дава вече първите признаци, че ще започне да изчерпва себе си. Той се замества от гражданската песен, от революционната песен. Той премивава като стил в стила на личното творчество — Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев. Запазва се само там, където битът още се крейи на своята старина и не познава промените: в селата, в Балкана. Но книжовната, „буквената“ литература, която вече носи чрез своите стойности историята, започва да го заменя. Тя е и повече в индивидуалността на човека „сам по себе си“, с реалното и с идеалното в неговия неповторим свят. Идва и голямата драма на Освободителната война, и епичното самоопознаване на въстания и освободил се народ: Иван Вазов и Захари Стоянов. Опознава се и новото в освободеното, ново време, което ще е в крещящо противоречие с идеала за свободата, за човечността, за справедливостта. Закъснялото развитие ускорява процесите, селото преходжа в града, като запазва себе си нравствено-емоционално. Впрочем по този въпрос е писано много. И, разбира се, още не всичко е казано. Важното в случая е, че векове, а не години са били създаващото духовната битност на българина. И ние усещаме това, когато идваме в новото време, в новата и най-новата история, също устремена към промени и жадна да осъзнае себе си и чрез настоящето си, и чрез миналото. И у Вазов („Под игото“, „Епопея на забравените“), и у Пенчо Славейков („Островът на блажените“, „Епископски песни“), и у Яворов („Стихотворения“, „Хайдушки копнения“, „Безсъници“), и у Елин Пелин („Под манастирската лоза“), и у Йовков („Старопланински легенди“) е присъствувал все този широк стремеж да самоосъзнаем себе си в съвременността и чрез миналото, чрез нашата, пак звучала и отзвучала душевност, създавана сега и създадена и в далечините на времето. Народът и историята не изваждат напред нищо друго освен онова, което е тяхната същност, което става отново създаващо — за бъдното време.

Ето ни и пред другата годишнина, пред идеята пак за настояще и за бъдеще, идеята за съдбата на народа и за самоосъзнаване историческо на човека: създаването през 1891 г. на работническата марксистическа партия. Една нова философия — и национална, и интернационална — проникна дълбоко в съзнанието на българина. И то по време, когато още нямаше развито работническо движение, когато нашите интелектуалци начело с Благоев можаха да видят същността на перспективата на новата ехоха. В теоретическата същина на Благоевото изследване бе скрито отново едно от чудесата на историята — прояви се удивителният рефлекс на българина към онова, което е ново, в което е истината на едно токущо зараждащо се време, изявило се в своята пророческа сила и далновидност. Да се схване една обществена закономерност с разум и интуиция е недостатъчно — необходими са още и мъжество, и твърдост, и Благоев ги носеше у себе си. Дейното вмисляне върху отиващите в бъдещето пътища на историята овладя умо-

вете и сърцата на писателите от 90-те години: през социализма като мечта и надежда преминаха Петко Тодоров, Кирил Христов, Пейо Яворов, повлияни от неговата етика бяха Стоян Михайловски, Елин Пелин. Паралелно със социалистическите идеи проникваха идеи на народничеството — чисто в своите помисли в творчеството и обществената дейност на Т. Г. Влайков. Но онези, които истински поеха щафетата на бъдещето, бяха пролетарските писатели — Димитър Полянов и Георги Кирков. Те събираха емоции и марксистически мироглед, идеи за закономерност на историята и лични реални изживявания. След тях — след отново съдбовни за народа събития, неуспял да види себе си в етническата си общност чрез войните — се усети ползът на пролетта на епохата: творчеството на Смирненски. Първоизворите на това творчество бяха и във философията на комунизма, и в реалността на събитията: Октомврийската революция, класовите сблъсъци у нас и широко по света: в Берлин, Париж, Лондон, Рим, по различните меридиани на света и по стълбицата на социалното неравенство. Изкуството, свързано с новите тежнения на народа, ставаше все по-многообразно и конкретно, но народно-самобитен облик то доби след Септемврийското въстание: в прозата на Каралийчев, стиховете на Разцветников и особено на Фурнаджиев — автори, съчетали в чувството си за народната мъка възвишеното с трагичното.

За кратко време литературата ни извървя огромен път — тя стана и философия, светоглед, и емоционално изживяване на света с чувството за неговата морално-политическа промяна: 30-те години и поезията на Вапцаров. Различни творчески индивидуалности с многообразно и нюансирано изкуство — ето какво ни подсказва работническо-интелигентската настройка на Вапцаров.

Честуването на 90-годишнината от създаване на марксистеска работническа партия е възпоминание и за онова, което съзря и се наложи в литературата, преследвано и отричано, надеждно и обещаващо. В него — през краткотрайните вече мигове на историята — бе пак *особеното*, народно-самобитното, имащо първоизвора си и в универсалността на една закономерност, и в психологията на един развиващ се и съзряващ народ или, както казваме още, в етнопсихологията на българина, излязъл от онези среди и класи, които все са се стремели напред — към новото слово и към новото дело. Всичко бе взаимосвързано и неслучайно народно-психологически изживявания и представи нахлуваха в творчеството на Фурнаджиев, или народнопесенни интонации звучаха убедително в поезията на Вапцаров.

И още една годишнина! Сега вече в условията на най-новото време. Историята носи идеалното като учение, като философия на една епоха и му противопоставя реалното — като действителност, като човешка дейност, не всякога тъждествена с идеалното. Априлският пленум на БКП през 1956 г. бе реакция срещу това несъответствие, възстановяване на хармонията между идеали и действителност, научни ленински принципи и отклонения. Априлският пленум не само премахна последиците от култа на личността, а и тласна ускореното развитие на мисълта, на творчеството. Той потърси опора в дейността на масите и само две години след него бе формулиран принципът-програма: „Повече сред народа, по-близо до живота.“ Изминалите 25 години от това крупно историческо събитие са свидетелство за резултатите: бурно развитие на икономиката и културата, многобройни вече изяви на българския творчески дух, възможности за нови и нови дела. В основата на всичко това стои творческата мисъл на Тодор Живков, „архитекта“, както казват, на Априлския пленум, неговото дръзновено умение да схваща новото, здравата му непоклатима преданост към марксизма-ленинизма. Отново се възроди в литературата чувството за свобода, за самобитност, за творческа самоизява. Не само по-младото поколение, а и по-старите майстори се възродиха. Терминът „априлско поколение“ и уточнява, но и ограничава

вече. Последниците са значително по-богати, по-широки от онова, което може да понесе със себе си едно поколение. Отново и отново навлизащите смени в литературата се изправят пред реалността, усещат живата топлина на човека, диханието на сърцето му — и в него пулса на времето. Особеност на последните години е *автотематизмът* в изкуството, в литературата. Личността, почувствувала себе си като природа, като философия, като психология и история на едно време, се обърна и към себе си. Тя стана тема на самата себе си чрез възпоминания, в които възсъздава епохата, и чрез себе си. Формата на автотематизма е *възпоминанието* — „Този странен занаят“, „Двата пътя“, „Тютюневият човек“ на Богомил Райнов, — но той има и други преобразования. Автотематизмът присъствува и в лириката, и в прозата, и в драмата като особено явление на сегашното време, силно осъзнато и почувствувано от по-младото поколение.

Големите сполуки са и в епичните изображения: „Тютюн“ на Димитър Димов, „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“ на Димитър Талев, „Иван Кондарев“ на Емилиян Станев, „Обикновени хора“ на Георги Караславов, та до „Пътища за никъде“ на Богомил Райнов, „Ношем с белите коне“ на Павел Вежинов, „Барутен буквар“ и новелите на Йордан Радичков, „Диви разкази“ на Николай Хайтов. Сполуките са и в психологическите нюанси, обективно-исторически и автотематични изображения в драмата: Камен Зидаров и Драгомир Асенов, Георги Джагаров и Йордан Радичков.

Какви годишнини, събрани заедно! Годишнини, в които безкрайното се проявява като крайно, свързано неизбежно с конкретната материя на историята и с *особеността* на нашето развитие. Безкрайното е била универсалната, никога незатихваща история на народа ни, в крайното е живото проявление на всяко време, идващо и с традицията, и с противоположността ѝ, с новото откритие, което като противоположност на предишното подсказва раздвижването, движението напред, конкретността на безкрайното, на вековното и неуморно развиване на един народ. Отделните потоци са се преливали и са си противостояли, за да се отделят отново. Възхождането е било трудно, вдъхновено, мъчително, възвишено — като търсене на смисъла, израза и формата на новото. Това е възходящият кръг на познанието, наречено гносис, новата възможност на съзерцанието, определено като актуална естетичност или неповтаряща се никога художественост.

Бяхме съвременници на доста древни народи, за да сме съвременници на по-късни народи и на най-нови открития. Станахме част от голямото цяло — със своя самобитност, със свой критерий, със своя ценност и чувство за смисъла на стойностите. И умело — както всякога в историята — отстояваме тази своя оригиналност, тази своя особеност на поетическото мислене, на интелектуалното изживяване на света. Носим у себе си и като патриотизъм, и като интернационализъм уменията да съзерцаваме историята си, да оценяваме себе си, онова, което сме дали на света. Способни сме да надмогнем онази вялост, онази мекушавост, която ни е пречила да се самоосъзнаем и да видим величествените гледки на своята история като част от световната.

Казаното, разбира се, не означава всичко поради неизмерността на нашето съществуване — през вековете и все с поглед към бъдещето. Пределите за възприемане са ограничени пред неизтощимите сили на народното ни съзидание. Колко много нещо е наше: от азбуката на Кирил и Методий до днешния ни ден!